

LITVÁN GYÖRGY

Tudomány és politika között

Polányi Károly sajátos helyet foglal el a tudomány és a politikai közélet között: idegenül mozgott a politikában, azt nem érezte igazán sajátjának, mégis újra meg újra belesodródott. Írásomban ezt a sajátos kettősséget vázolom, illetve Polányi (1917 és 1927 közötti) élete és munkássága még válaszra váró kérdései közül néhányat említek, amelyek későbbi kutatások kiindulópontjai lehetnek. Ez az az évtized ugyanis, amikor Polányi már érett felnőtt emberként szerepel a magyar közéletben, majd az emigrációban, és amikor gondolatrendszerének bizonyos elemei már kikristályosodnak.

Polányi Károly közéletéhez való ambivalens viszonyát jól mutatja esete a Galilei Körrel. A kört eredetileg orvosok: Kende Zsigmond, Surányi Ede, Rohonyi Hugó és mások alakították, akik azonban nem érezték magukat eléggé ismertnek, és emiatt Polányi Károlyt, a már végzett fiatal jogászt kérték fel az elnöki tisztségre, amit Polányi el is vállalt.¹ Ő azonban nem egyszerűen első elnöke lett az 1908-ban alakult Galilei Körnek, hanem (a kör fennállása alatt végig) igazi vezéregyénisége – noha az elnökség cserélődött, és többen töltötték be a titkári tisztséget is (így például Rákosi Mátyás). A Galilei Kör nagy márciusi ünnepségein rendszeresen Polányi Károly beszélt, igen sokszor, főleg az első években, Ady Endre társaságában, aki legalább ezeken a március 15-ei összejöveteleken megjelent, és verssel vagy beszéddel üdvözölte a kör tagjait. Ezeken az alkalmakon többször ott volt Jászi Oszkár is.

Polányi Károly szerkesztette a kör folyóiratát, a *Szabad Gondolatot*, amely az 1910-es évek első felében, 1911-től jelent meg, és amelyet a háború alatt betiltottak, majd a háború végén újraindulhatott. Ő alakí-

¹ A Galilei Kör megalakulását részletesen Kende Zsigmond írta meg, és Polányi visszaemlékezéseiben őt igazolja. KENDE Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Szerk.: HANÁK Péter–LITVÁN György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 71–87. Kende könyvében közölte a kör „törzsgárdájának” névsorát is (171–172.).

totta 1918-ban – immár a kör szervezetétől valamelyest függetlenül – a Régi Galileisták Szabad Szervezetét, amely 1918–1919 fordulóján fontos politikai szerepet töltött be. Már eme életrajzi adatokkal összefüggésben is érdekes az, amit Polányi későbbi és késői visszaemlékezéseiben saját szerepéről írt. (Itt két jelentős visszaemlékezését kell említeni: az egyik 1929-es, tehát két évtizeddel a Galilei-kör megalakulása után keletkezett, a másik pedig 50 évvel utóbb, 1958-ban, már igen idős korában, élete vége felé.) Ezekben az írásokban visszatérő motívum az önvád. Polányi igen kemény szavakkal vádolta magát amiatt, hogy politika-mentes irányban vezette a Galilei Kört, amely – szerinte – tulajdonképpen kulturális mozgalom maradt. A kör – mondja ő, nem egészen jogosan – az ő befolyására távol tartotta magát a politikai élettől. Idegen viszonyban volt a szociáldemokráciával, és meglehetősen közönyös volt Jászi Oszkár radikális polgári reformjai – a földreform, a nemzetiségi kérdés erőteljes, föderalisztikus megoldása és más reformok – iránt. Igaz – mondja Polányi –, hogy Jászi lenézte a Galilei Kört, és ez is oka volt annak, hogy nem tudott közelebbi és termékenyebb viszony kialakulni. Ám Polányi Károly mindezek ellenére a „legnagyobb bűnöm” felkiáltással önmagát vádolta a Galilei Kör ilyen irányban való fejlődéséért.

Polányi Károly (ön)leírása csak részben „jogos”. Bár a Galilei Kör – mint tudjuk – valóban óvta függetlenségét a politikai pártoktól, és működését, fejlődését ez a szándék jelentős mértékben meghatározta, viszont tagjai nagyon is figyeltek a politikára, és 1918–1919-ben rendkívül, sokszor túlságosan is aktív szerepet játszottak a kommunista pártban és a Magyar Tanácsköztársaság fellépésével szemben, valamint kulturális megmozdulásaiban. Ráadásul maga Polányi már 1914-től kezdve rendkívül tevékeny volt a magyarországi politikai életben. Ebben az évben alakult meg Jászi Oszkár elnökségével, Ady Endre, Bíró Lajos és mások aktív részvételével a Polgári Radikális Párt, és ennek lett a titkára Polányi Károly, aki már a legelső hetekben tevékeny szervezőmunkát végzett, ezenkívül szónoki képességeit is kamatoztatva járta az országot. Így jutott el például a Délvidékre, ahol – mint egy, az öccséhez, Mihályhoz írt levelében beszámolt róla – többek között Versecen is megfordult, a Radikális Pártot megszervezendő. Ő ugyanis Jászi legbizalmasabb, legközelebbi embereként és a párt legaktívabb vezetőjeként az ország különböző területein igyekezett ezt az ügyet előbbre vinni. Ebben segítették valóban rendkívüli rétori képességei. Egy másik leveléből kiderül például, hogy a jogászegyesület egy, a Vigadóban rendezett ülésén elhangzott beszéde után Károlyi Mihály, Bakonyi Samu és mások is odamentek hozzá gratulálni, és volt, aki úgy üdvözölte őt: „végre egy szónok”.

A háború megszakította a Polgári Radikális Párt tevékenységét, de a háború vége felé ez a tevékenység megújult, és Polányi megint ott volt az első sorokban. 1918 végén például Szegeden, a Radikális Párt ottani nagygyűlésén tartott szónoklatot – tulajdonképpen az egyetlen olyan beszédet, amelyben igazi politikusként nyilvánult meg. Ebben kifejtette a Radikális Párt korábbi eszméit, ismertette úttörő érdemeit a földkérdésben, a nemzetiségi kérdés megoldási javaslataiban, a föderáció témája és más kérdések kapcsán. A beteljesült jóslatokról beszélt. E logikusan felépített beszédben reálpolitikusi érvekkel igyekezett meggyőzni hallgatóságát igazáról: nyoma sincs annak a csapongó Polányinak, akit korábbi tevékenységéből és beszédeiből ismerünk.

Polányi Károly ekkor Szegeden világos különbséget tett a radikalizmus és a szocializmus között, és egyértelműen elhatárolta a Radikális Pártot mint polgári liberális, radikális liberális szervezetet, a szociáldemokráciától és a marxizmustól. Hangsúlyozta többek között, hogy egyedül az osztályharc révén nem lehet megoldani az emberiség nagy kérdéseit.

Ezen az úton haladt 1918–1919 fordulóján is. 1918 decemberében megjelentette folyóiratának, a *Szabad Gondolatnak* bolsevizmus-különszámát. Noha novemberben ez a szám nyilván még szerkesztés alatt volt – tehát összeállítása, a tanulmányok megrendelése még azelőtt történt, hogy például a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakult volna –, a kiadvány jól mutatja: Polányi egyike volt az elsőeknek, akik felismerték, hogy egy fontos, új szellemi és politikai jelenségről van szó. Ő azonnal reagált is rá: három vezércikket kért a kor három legtekintélyesebb baloldali értelmiségi figurájától, Jászi Oszkártól, Lukács Györgytől és Varga Jenőtől, aki később Sztálin vezető közgazdásza lett. Ő maga is írt egy jelentős cikket, *A szocializmus próbája* címmel. Ennek már az alcíme is sokatmondó: Nem a bolsevizmusban van a hiba, hanem magában a szocializmusban. A kulcsmondatai így hangzanak: „A szocializmus egyetlen komoly képviselője ma a bolsevizmus. Programja a marxi szocializmus gyakorlati megvalósítása. Viszont a szocializmusból nem fog megmaradni egyéb, mint a világ szakszervezeti épülete, ahogy a kereszténységből sem maradt meg egyéb, mint a katolikus szentegyház. Egyetlen ember sem mentheti fel magát attól a kötelességtől, hogy legjobb erejével és igyekezetével maga keresse meg magának az emberiségnek és a saját útját.”

Ebben az időszakban, 1918 és 1919 fordulóján, amikor a bolsevizmus „megérkezett” Budapestre, ő – későbbi felesége, Duczynska Ilona szerint – mindössze egyetlen napig volt a kommunista párt tagja, és ennek is valamilyen félreértés volt az oka. Egyébként a Galilei Körben is a proletárdiktatúra ellen érvelt.

Polányi Károly a proletárdiktatúra kellős közepén, 1919. június elején Bécsbe emigrált, és a következő jó egy évtizedet ott töltötte, betegséggel küzdve és elég nehéz egzisztenciális körülmények között. Polányi ugyanis már betegen érkezett Ausztria fővárosába, amelyről Jászi Oszkár naplójából ismerhetjük meg a részleteket. Jászi azt jegyezte fel 1919. június végén: „Tegnap Karlinál. Szegény nagyon elkínzott, elgyötört. A trotlik, úgy látszik, ok nélkül operálták.”²

Polányi állapota majdnem három évig hullámozott, miközben ő ettől függetlenül folyamatosan dolgozott. (Betegségnek vélhetőleg részben lelki válsága volt az oka, amint arra Jászi is utalt naplójában, amikor barátja „nyavalyáját” alkalmanként hipochondriának minősítette.) Ám egyszer csak minden különösebb gyógykezelés nélkül meggyógyult. Megházasodott, megszületett Duczynska Ilonával közös leányuk, Kari, és ettől kezdve egészsége helyreállt. Ám betegsége állandóan fel-felbukkanó, misztikus történet volt és maradt, amit voltaképpen még senki sem dolgozott fel.

Polányi Károly ebben az időben már elkezdett foglalkozni a szocializmus reformálásának gondolatával, az úgynevezett gild-szocializmussal. Ez azért is érdekes, mert ugyanebben az időben keletkezett akkori legközelebbi barátjának és mentorának, Jászi Oszkárnak az *Anti-Marx* címen számon tartott műve, amelynek szintén a szocializmus reformációja, a marxizmus kritikája, egy liberális szocializmus elméletének kidolgozása volt a célja.³ (Ezt a kéziratot az amerikai hagyatékban sikerült megtalálni; először nyomtatásban Kende Péter adta ki Párizsban *Magyar Füzetek* sorozatában. Ez a publikálás fontos szerepet játszott több mint húsz évvel ezelőtt a fiatal értelmiségi generáció marxizmus körüli tisztánlátásának a kialakulásában.) Polányi ezzel egy időben, egészen pontosan 1921-ben beállt az akkor már Jászi Oszkár által szerkesztett *Bécsi Magyar Újsághoz*. Jellemző, hogy első, 1921 augusztusában megjelent cikke az új orosz politika esélyeiről szólt, amelyre dörge delmes választ kapott a *Proletár* című lapban. Gábor Andor *Polányi* című írásában a legdurvább sértésekkel utasította vissza azokat az igen éles elméjű fejtegetéseit, amelyeket Polányi Lenin NEP-jéhez, az új gazdasági politika kezdeményezéséhez fűzött.

Polányi Károly 1920-as évek legelején keletkezett cikkei közül jellegzetes, fölfogását jól mutató Szabó Ervinnek akkor Bécsben megjelent, *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* című könyvének a kiadása kapcsán írt esszéje. Ebben Polányi nem 1848-cal foglalkozott,

² Jászi Oszkár naplója, 1919–1923. Sajtó alá rendezte: LITVÁN György. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. 42.

³ A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. In: JÁSZI Oszkár: *Válogatás politikaelméleti írásaiból*. Szerk.: GYURGYÁK János–KÖVÉR Szilárd. Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 1989. 11–103.

és nem is a magyar történelmet elemezte. Szabó Ervin könyvéből azt a filozófiai következtetést vonta le, hogy a változást nem a determinizmustól, a gazdasági vagy egyéb elrendeltségtől szabad várni, hanem az akarattól, az elszántságtól, a forradalmi lendülettől, mert csakis ez teremtheti meg az új világot. Ebben a fejtegetésben nagyon világosan megmutatkozik Polányi antimarxista vagy nem marxista forradalmisága.⁴

Ha az ember Jászi naplóját forgatja, feltűnik, hogy 1921-ben, különösen ősszel, a bejegyzés igen sok napnál így kezdődik: „Reggeli Karlival. Egy cikkterv megbeszélése.”; „Kávéházban Karlival. Átnéztem cikkét egy svájci lap számára...”; „Hecces, fárasztó nap. Reggeli Karlival.”⁵ Mindez azt mutatja, hogy Polányi Károly és Jászi Oszkár között ekkor állandó munkakapcsolat volt. Kölcsönösen átnézték és korrigálták egymás, a magyar, a német és különösen a más – francia vagy egyéb – nyelvű sajtóorgániumokba írt cikkeit. Ennek a szoros viszonynak az is az oka volt, hogy Polányi – mint említettem – a *Bécsi Magyar Újság* állandó munkatársaként tevékenykedett. Ám nem sokáig. 1922. június 16-án írta naplójába Jászi: „... Karli szegény nem bírja a szerkesztőségi munkát és összeroskadt. Testileg-lelkileg meg van törve. Így sem közös munkánkat nem folytathatjuk, sem magának nem dolgozhat. Hozzá szerkesztőségi Leistung-ja [teljesítménye] közepes. Ő csak minőségi teljesítményekre való.” Ettől kezdve Polányi Károly külső munkatársként dolgozott a *Bécsi Magyar Újságnál*. Viszont a teljesítménye hatalmas volt. Gyurgyák János – aki a *Bécsi Magyar Újságban* 1923 végéig, a lap kényszerű megszűnéséig megjelent Polányi-cikkeket összegyűjtötte és ki is adta – 136 darab 1922–1923-ban született cikket talált.⁶ Tehát majdnem másfélszáz, igen változatos témakörben született publikáció készült e rövid idő alatt, amelyek tulajdonképpen még nincsenek feldolgozva. Rövidebb munkák azonban megjelentek Polányi életének és munkásságának erről az időszakáról. Így például Gyurgyák János – az említett kiadványban publikált – rövid összefoglalója, illetve annak angol változata a *Karl Polányi in Vienna* című kiadványban (magát a kötetet Kari Polányi és társai adták ki Kanadában).⁷

⁴ Polányi Károly: Forradalom és ideológia. (Jegyzetek Szabó Ervin hátrahagyott művéhez.) In: *Szabó Ervin történeti írásai*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta: LITVÁN György. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1979. 587–590. (A cikk eredetileg a *Bécsi Magyar Újság* 1921. szeptember 18-i számában jelent meg.

⁵ Jászi Oszkár naplója. I. m. 224–225. skk.

⁶ POLÁNYI Károly: *Egy gazdaságelmélet küszöbén. Cikk a Bécsi Magyar Újságban, 1921–1923*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte: GYURGYÁK János. ELTE, Budapest, 1985. /ELTE BTK Ókori Történeti Tanszék kiadványai, 39./

⁷ Karl Polányi and Oscar Jászi at the Bécsi Magyar Újság (Viennese Hungarian News). In: *Karl Polányi in Vienna. The Contemporary Significance of the Great Transformation*. Szerk.: Kenneth McRobbie–Kari POLÁNYI-LEVITT. Black Rose Books, Montreal, 2000. 319–324.

Itt meg kell jegyezni, hogy Polányi Károlynak a *Bécsi Magyar Újság*-on túlmenően is nagyon érdekes kirándulása volt a szocialista közgazdaságtan területére. A kor legtekintélyesebb társadalomtudományi folyóiratában, a Németországban megjelenő *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ben 1922-ben jelent meg a *Sozialistische Rechnungslegung* című nagy tanulmánya, amely a szocialista számvitelről, tulajdonképpen a tervgazdaság alapproblémáiról szól. Ez az írás egy több évig, pontosabban 1925-ig tartó vita kiindulópontját képezte és olyan neves közgazdászok, szociológusok szóltak hozzá, mint Ludwig Mises, Jakob Marsak, Felix Weil.

A *Bécsi Magyar Újság* 1923-as megszűnése után, 1924-től kezdve Polányi Károly a németnyelvű *Österreichischer Volkswirt* állandó munkatársa lett. Százával írta ide cikkeit egészen 1938-ig, az Anschlussig – tehát az orgánum megszűnéséig – az 1930-as években már nem Bécsben tartózkodó Polányi (tudniillik 1934 után Duczynskával együtt el kellett menekülniük a fasiszálódó Ausztriából Nagy-Britanniába). Az osztrák lapban napvilágot látott írásai azért (is) rendkívül fontosak és érdekesek, mert már mutatják Polányi Károly későbbi közgazdasági nézeteit. Ez ráadásul olyan téma, amelynek feldolgozása még sok munkát ad a közgazdászoknak és a történészeknek. (Erről még az említett *Karl Polányi in Vienna* című kötet is csak személyes visszaemlékezéseket közöl, és az *Österreichischer Volkswirt* munkájának tartalmi feldolgozásával adós maradt.)

Az 1920-as évtized vége fordulatot hozott Polányi politikai nézeteiben, amit még éppen a cikkek, levelek és egyéb források alapján pontosabban kellene bizonyítani. 1927-ben ugyanis cikket írt a magyar nyelvű, kérészéletű folyóiratba, amelynek *A Látóhatár* volt a címe (tehát nem azonos a későbbi müncheni *Látóhatárral*). A *magyar demokrácia célkitűzéséről* című dolgozatában a következőket írta a demokrácia intézményéről és működéséről: „A demokrácia azért mondott csődöt a társadalmi realitás problémáival szemben, mert ezt a realitást soha magába fel nem vette. A demokrácia eszméjének feláldoztuk a demokrácia valóságát. A demokrácia olyan elvont eszméje, amely az osztálytagozódás, a vallás, a háború, az erőszak valóságai mellett fölényesen elment, megérdemelte, hogy e valóságok napirendre térjenek felette.” Ezzel olyan útra lépett, amely az angliai „keresztény baloldalon” keresztül elvezetett a szovjet társutasság egy sajátos formájáig.